

Dr Sławomir Ślaski
Instytut Psychologii
Uniwersytet Kard. S. Wyszyńskiego
w Warszawie

Transgresja twórcza a style zachowania i przywiązania u studentów

1. Teoretyczne wprowadzenie do badań

W psychologii termin „transgresja” pojawił się w tym samym czasie, co w medycynie i dotyczył naruszania norm kontaktu psychologicznego przez konsultantów wobec pacjentów – szczególnie rodziców lub ich dzieci. Fakt ten dotyczył zachowania osoby, która konsultuje problemy psychologiczne występujące pomiędzy rodzicem i dzieckiem. Taki konsultant nie zawsze zachowywał bezstronność i czasami opowiadał się za jedną bądź drugą osobą (Müller, 1929).

Inne określenia transgresji w psychologii, szczególnie w literaturze anglojęzycznej, dotyczyły przekraczania norm prawnych lub społecznych. W ten sposób wypowiadał się znany psycholog Bandura i wsp. (2001, s. 129), który zdefiniował transgresję jako zachowania antyspołeczne cechujące się agresją werbalną i niewerbalną, naruszaniem norm społecznych lub nadużywaniem substancji psychoaktywnych (Ślaski, 2012).

W przeciwieństwie do zaprezentowanych powyżej poglądów psychologicznych, ale zgodnie z poglądami filozoficznymi lub socjologicznymi nt. transgresji, J. Kozielecki (1983) od samego początku powstawania koncepcji opisywał zachowania transgresyjne w szerokim kontekście, jako działania pozytywne przyczyniające się do wszechstronnego rozwoju jednostek i społeczeństw. Pierwsza i bardzo ogólna definicja transgresji – tegoż wybitnego i niedawno zmarłego psychologa – brzmiała następująco: „intencjonalne wychodzenie człowieka poza to, co posiada i czym jest” (Kozielecki, 1983, s. 505).

Kozielecki (2001) w trakcie tworzenia swej koncepcji w ciągu kilkunastu lat zastosował różnorakie kryteria działań transgresyjnych i czasami zdarzało się, że podział ten nie był zbyt ostry, ponieważ niektóry rodzaj transgresji mógł przynależeć do kilku typologii, np., transgresja osobista i materialna, albo społeczna i symboliczna. Dokładnie wyjaśniając, może zaistnieć fakt przekroczenia granic

własnych możliwości (transgresja osobista) i wynalezienie nowej rzeczy (transgresja materialna), albo może zaistnieć sytuacja, w której jednostka zrobiła coś nowego – dzieło sztuki (transgresja symboliczna) i zarazem było to nowe spojrzenie na stary problem społeczny (transgresja społeczna). Mimo tych trudności można wyróżnić cztery podstawowe rodzaje transgresji:

- materialną – „ku rzeczom” – dotyczy poszerzania granic terytorialnych, zwiększenia produkcji materialnej lub wynalazków technicznych ułatwiających życie ludziom;

- społeczną – „ku innym” – często zwana też interpersonalną, może dotyczyć zachowań prospołecznych, ale też tylko zwiększeniu władzy nad innymi osobami;

- symboliczną – „ku symbolom” – polega na tworzeniu nowej wiedzy w różnych dziedzinach, np. nauce czy sztuce;

- własnego Ja – „ku sobie” – która dotyczy wszelkiego samorozwoju danej jednostki (Kozielecki 1987).

Kozielecki (2001) oprócz powyższego podziału wyróżnił także jeszcze inne rodzaje transgresji: osobistą, historyczną, ekspansywną i twórczą, a także konstruktywną i destrukcyjną. Poza tym zaproponował zachowania przeciwne transgresji – zachowania ochronne.

W podobny sposób, jak Kozielecki, czyli o transgresji jako rozwoju osoby w różnych sferach psychologicznych, wcześniej opowiadał się J. Piaget (2006) w swej teorii rozwoju poznawczego i J. S. Bruner (1978). Ten ostatni badacz stwierdził na podstawie badań eksperymentalnych, że w procesach percepcji rzeczywistości następuje aktywne konstruowanie nowych pojęć i rozwój poznawczy każdej jednostki następuje w sposób nie tylko ilościowy, ale również jakościowy. Podobne spostrzeżenia - aczkolwiek w szerszym kontekście - poczynił także Maslow (1986), który zauważył, że w trakcie zaspokojenia potrzeby samorealizacji osoba może przekroczyć swoje dotychczasowe możliwości rozwoju psychologicznego i duchowego. Również K. Dąbrowski (1979) w swej teorii dezintegracji pozytywnej podkreślał, że rozwój osoby następuje w wielkim trudzie, ponieważ jednostka dokonuje przekraczania własnego poziomu intelektualnego i emocjonalnego oraz nabywa nowe zachowania i umiejętności (Ślaski, 2012).

Interesującą propozycję transgresji intelektualnej przedstawił także C. S. Nosal (1986), który wyróżnił jej cztery rodzaje, m.in. niewidoczności, poznawalności, unikalności i konstrukcyjności. Ten ostatni rodzaj transgresji służy przekraczaniu granic w zastosowaniu wszelkiej wiedzy teoretycznej w rozwiązania techniczne mogące służyć każdej jednostce, np. różne wynalazki.

W realizacji zachowań transgresyjnych jednak – podkreślając wątek indywidualny – najważniejsze jest przekroczenie osobistych możliwości (granic) w dowolnym wymiarze funkcjonowania jednostki. Oczywiście istotne jest, by osoba nabyła nowe umiejętności psychologiczne lub jakieś inne, np. poznawcze, ale również ważne by została – chociaż częściowo – zaspokojona potrzeba hubrystyczna jednostki. Doznając wzrostu w swej strukturze Ja, osiągając społeczny szacunek i prestiż, jednocześnie wywyższając się ponad pewne grupy jednostka spełniała w jakiejś części swoją nienasyconą „hubris”. W ten sposób jednocześnie poprzez swoje niepełne spełnienie jednostka budowała – w pewnym sensie – swój potencjał do realizacji następnych zachowań transgresyjnych (Kozielecki, 2001).

Mimo, że pojęcie transgresji według Kozieleckiego jest szersze niż twórczość to jednak transgresja twórcza musi wskazywać coś nowego lub wartościowego, i dotyczyć ma raczej uczonych i pisarzy (tamże). Jednak modyfikowanie i usprawnianie przez różne osoby pewnych procedur działania stanowi także przykład nowatorskiego myślenia i przekształcania rzeczywistości.

Tak rozumiana twórczość może być realizowana przez osoby, które charakteryzują się odpowiednimi wymiarami psychologicznymi. Od dawna przecież psychologowie są zgodni, że twórczość jest zjawiskiem złożonym i zależy od wielu czynników psychospołecznych, jak: inteligencja, styl poznania, cechy osobowości, motywacja, wiedza czy środowisko, w jakim się przebywa (Amabile, 1983; Eysenck, 1993; Feist, 1998; Nęcka, 2001; Ledzińska, 2004; Sękowski, 2009; Kim, Shim, Hull, 2009; Makel, 2009).

Podobne zmienne psychologiczne, które w różnej konfiguracji najczęściej występują u ludzi twórczych – artystów, wynalazców, ale też twórczych przedsiębiorców i biznesmenów pojawiają się w różnych badaniach, chociażby z ostatnich lat. Najwięcej razy wymieniane zmienne osobowościowe to: wiara w siebie, silne Ja, nonkonformizm, motywacja autonomiczna, otwartość na doświadczenia, samodzielność w podejmowaniu decyzji, radzenie sobie ze stresem, introwersja, potrzeba wyróżniania się, wysoka samoakceptacja, potrzeba zmiany, refleksyjność, potrzeba osiągnięć, samoskuteczność, wytrwałość, aktywność, style przywiązania itp. (Popek, 2003; Strzałecki, 2003; Stasiakiewicz, 2004; Pufal-Struzik, 2006; Joy, 2008; Prabhu, Sutton, Sauser, 2008; Karwowski, 2009; Mikulincer, Shaver, Rom, 2011).

Również Batey i Furnham (2006) w swym przeglądowym artykule dotyczącym twórczości mocno podkreślają, że na twórczość wpływają m.in. atrybuty osoby

i atrybuty środowiska, które stanowią stymulatory do odkrywania nowych rzeczy i zjawisk.

W trakcie przedstawiania swej koncepcji zachowań transgresyjnych J. Koziński (1987, 2001) zaproponował szereg wymiarów psychologicznych za pomocą, których można opisać osobę przekraczającą swoje możliwości. Na bazie tego opisu i własnych analiz zaproponowano badanie związku pomiędzy zachowaniami transgresyjnymi twórczymi, a innymi zmiennymi, takimi jak: style zachowania i style przywiązania.

Dlatego też modelem teoretycznym uwzględnionym w tych badaniach był *Styl Twórczego Zachowania* stworzony przez Strzałeckiego (1989; 1996), który stwierdził, że twórcze rozwiązywanie problemów może odbywać się poprzez współdziałanie wielu ustrukturuowanych mechanizmów psychologicznych, pochodzących co najmniej z trzech sfer: poznawczej, osobowościowej i aksjologicznej. Model ten znalazł szerokie zastosowanie w wielu badaniach, np. twórczym rozwiązywaniem problemów, twórczą przedsiębiorczością i zarządzaniem, percepcją reklamy czy motywacji poznawczej (Strzałek 2003). Operacyjną definicją modelu STZ jest kwestionariusz „Style zachowania się” pozwalający na pomiar następujących wymiarów otrzymanych w wyniku analizy czynnikowej:

- aprobata życia – wiara we własne możliwości, otwartość emocjonalna, cieszenie się życiem mimo niepowodzeń, gotowość rozpoczęcia wszystkiego od początku, chęć działania z ludźmi;
- siła ego – stabilność emocjonalna, tolerancja na stres i sprzeczności, zdolność przewyższania trudności, stałość kierunku działania, aprobata własnego Ja, samodzielność w rozwiązywaniu problemów;
- samorealizacja – zdolność podporządkowania celów cząstkowych celom nadrzędnym, radość współzawodnictwa i wola odniesienia zwycięstwa, stawianie sobie ambitnych celów i przekonanie o możliwości ich realizacji;
- giętkość struktur poznawczych – elastyczność w stosowaniu strategii rozwiązywania problemów, zdolność ujęć holistycznych, oryginalność i innowacyjność, zdolność do podejmowania trudnych problemów i znajdowania adekwatnych ich rozwiązań; umiejętność analizy i syntezy danych;
- wewnętrzna sterowność – przeciwstawianie się presji zewnętrznej, gotowość ujawniania własnych poglądów i systemu wartości, samodzielność planowania i realizowania własnych planów, niezależność w myśleniu i sposobie postępowania (Strzałek, 2003).

W tych badaniach ważna jest również koncepcja przywiązania stworzona przez J. Bowlby'ego (2007), który uważał, że powstały w dzieciństwie wzór przywiązania rzutuje na późniejsze funkcjonowanie człowieka w relacjach interpersonalnych, ale również kształtowanie jego podmiotowości i indywidualności. Stanowi także dobry fundament do podejmowania różnego rodzaju zachowań eksploracyjnych. Reakcje opiekuna na emocje dziecka kształtują jego zdolność do samoregulacji i regulacji z innymi osobami, a także pokonywania różnych trudności. Dziecko uczy się pewności siebie w poznawaniu świata, tworzenia pozytywnych relacji z innymi i budowania przekonania, że własnymi siłami potrafi rozwiązać wiele problemów. Dlatego tak ważna jest zdolność opiekuna do odpowiedniego interpretowania emocji i reakcji dziecka w postaci wzmacniania i modelowania uwagi (Ślaski, 2017).

Na początku lat dziewięćdziesiątych Bartholomew i Horowitz (1991) zaproponowali, by uwzględnić u jednostki wewnętrzną reprezentację siebie (model Ja) i innych osób (model innych). Wyróżnione reprezentacje mogły mieć również konotacje pozytywne lub negatywne, i wtedy zaprezentowano cztery style przywiązania u osób dorosłych, które skutkują też odmiennym funkcjonowaniem w nowych sytuacjach, np. poznawczych (Marszał, 2015; Tryjarska, 2012). Charakterystyka poszczególnych więzi jednostki z ludźmi była następująca:

- styl bezpieczny (ufny): siebie i inne osoby widzi jako wartościowe i pełne zaufania, czuje się bezpiecznie w bliskim związku, nie obawia się być samemu, nie obawia się eksplorować otoczenia;
- styl zaabsorbowany: siebie postrzega jako mało stabilną osobę, a innych ludzi mało dostępnych, ma silną potrzebę bliskości, nie czuje się swobodnie będąc sama, wobec rozwiązywania problemów przeżywa ambiwalentne uczucia;
- styl unikowy: siebie widzi bardzo pozytywnie, a inne osoby jako zagrażające, obawia się bliskości, w związku czuje się niepewnie, traktuje instrumentalnie relacje z innymi, unika trudnych sytuacji;
- styl lękowy: postrzega siebie jako mało wartościową osobę, a inne osoby jako zagrażające i odrzucające, unika zażyłości, bardzo pasywna w kontaktach z ludźmi, szybko wycofuje się przy różnych nowych problemach.

Zgodnie z powyższą typologią można przyjąć zasadne stwierdzenie, że właściwy styl przywiązania może mieć znaczenie w otwartości na nowe doświadczenia i relacje, a tym samym kształtuje rozwój sprawności społecznych i

funkcjonowanie przy rozwiązywaniu różnych problemów, m.in. poznawczych.

Badań nt. związków dotyczących wspólnych wymiarów psychologicznych, takich jak: transgresja twórcza, style przywiązania i zachowania do tej pory nie było. Zauważono dopiero niedawno, że współwystępują związki pomiędzy transgresją twórczą a stylami zachowania (Świdarska 2010). Nie stwierdzono natomiast związków pomiędzy transgresją twórczą a stylami przywiązania w związku w grupie kobiet (Nowak 2010). Udowodniono w badaniach empirycznych w grupie konsultantów i bibliotekarzy, że transgresja twórcza współwystępuje dodatnio z giętkością struktur poznawczych i siłą ego ($p < 0,05$), a także z aprobatą życia i wewnętrzną sterownością ($p < 0,05$). Ponadto Strzałecki (2003) w swych badaniach dotyczących rozwiązywania problemów w pracy stwierdził empirycznie, że aprobatą życia, giętkość struktur poznawczych i wewnętrzna sterowność współwystępuje pozytywnie z czynnikiem transgresja. Ten ostatni element autor wyróżnił na drodze analizy czynnikowej jako metaregulę rozwiązywania problemów, która charakteryzowała się nowym ujęciem problemów oraz krytycyzmie zastanej wiedzy. Ponadto udowodniono, że styl przywiązania bezpieczny jednostkom umożliwia rozwiązywać więcej problemów poznawczych, bardziej wytrwale poszukiwać rozwiązań w sytuacjach trudnych, wyzwalać więcej ciekawości w sytuacjach nowych, lepiej przyswajać wiedzę w roli studenta (Feeney, van Vleet, 2010; Mikulincer, Shaver, Rom 2011; Ames i in. 2011).

2. Problematyka badań własnych

Uwzględniając koncepcję zachowań transgresyjnych, model stylu twórczych zachowań i teorię stylów przywiązania można wysnuć założenie, że osoba transgresyjna twórczo, która dąży do przekraczania swoich możliwości w odkrywaniu i przekształcaniu rzeczywistości symbolicznej i naturalnej powinna charakteryzować się odpowiednimi przymiotami psychologicznymi, m.in. stylami zachowania. Owe wymiary pełnią istotną rolę w rozwiązywaniu nowych problemów w nauce i przedsiębiorczości (Strzałecki, 1989). Takie wymiary psychologiczne, jak giętkość struktur poznawczych czy wewnętrzna sterowność wspomagają zachowania twórcze. Ponadto eksperymentalne badania nad twórczym rozwiązywaniem problemów wskazują na rolę stylów przywiązania (lękowy i bezpieczny). Wzbudzenie przywiązania bezpiecznego umożliwiło badanym rozwiązywać więcej problemów poznawczych (Feeney, van Vleet, 2010). Można więc ogólnie sformułować problem, który zawiera się w pytaniu – jakie wspomniane

wymiary psychologiczne współwystępują z transgresją twórczą?. Jednak wieloaspektowa problematyka badań spowodowała konieczność wysunięcia kilku problemów badawczych. Wyrażają się one w następujących pytaniach:

1. Czy style zachowania i style przywiązania współwystępują z transgresją twórczą?
2. Czy zachodzą różnice w poziomie transgresji twórczej, stylów przywiązania i stylów zachowania pomiędzy osobami studiującymi a osobami z ukończoną tylko szkołą średnią?

Na bazie postawionych powyżej pytań badawczych można sformułować następujące hipotezy, które zostały poddane weryfikacji w toku badań empirycznych:

1. Transgresja twórcza współwystępuje dodatnio ze stylem bezpiecznym, a ujemnie ze stylem lękowym.
2. Transgresja twórcza współwystępuje dodatnio ze stylami zachowania.
3. Istnieją różnice w transgresji twórczej, stylach zachowania i stylach przywiązania (lękowy, bezpieczny) pomiędzy osobami studiującymi a osobami z ukończoną tylko szkołą średnią.

2.1. Osoby badane i przebieg badań

Badaniem objęto 120 osób zamieszkujących różne obszary Polski, a studiujący lub pracujący w Warszawie.. Uczestnikami badania były kobiety i mężczyźni (N=60) studiujący nauki techniczne i humanistyczne w wieku od 22 do 25 lat, średni wiek wynosił 22,31 lat. Zaś osoby pracujące (N=60), które ukończyły tylko szkołę średnią, pracowały w biurach, były w podobnym wieku od 20 do 25 lat, średnia wieku wynosiła 23,29 lat. Osoby pracujące w zawodach biurowych dobrane zostały celowo, gdyż zakładano, że preferują pracę odtwórczą, związaną z zachowaniami algorytmicznymi i konformistycznymi. Osoby do badania zostały wybrane za pomocą techniki „śnieżna kula” pod warunkiem studiowania lub tylko pracowania bez ukończenia studiów, i znajdowania się w jednym okresie rozwojowym - wczesnej dorosłości. Badania przeprowadzono anonimowo i bez wynagrodzenia.

2.2. Zastosowane metody badawcze

Do pomiaru zachowań transgresyjnych stworzono specjalny kwestionariusz, który powstał na bazie koncepcji psychologicznej J. Kozieleckiego – *Lista Zachowań*

(LiZA). W wyniku odpowiednich procedur metodologicznych i statystycznych udało się wyodrębnić siedem rodzajów zachowań transgresyjnych i zachowania ochronne – przeciwieństwo transgresji. Rodzaje transgresji, jakie udało się wyróżnić to: twórcza, psychologiczna, zawodowa, rodzinna, społeczna, materialna i etyczna.

W tych badaniach ważna była transgresja twórcza, którą zdefiniowano w następujący sposób: świadome przekraczanie własnych osiągnięć na poziomie subiektywnym lub obiektywnym, nowatorskie rozwiązywanie problemów dotychczas nierozwiązanych, związana z twórczością w różnych dziedzinach ludzkiej działalności (Ślaski, 2010).

Do badania stylów przywiązania zastosowano *The Bartholomew Measure of Attachment* (BMA) (Ames i in., 1990) adaptowanym w Polsce (Ślaski, Jastrzębski 2014). Kwestionariusz ten został stworzony jako narzędzie do badania czterech stylów: bezpiecznego, lękowego, zaabsorbowanego oraz unikowego. Wspomniane style powstają w dzieciństwie jako pewne wzory i rzutują na późniejsze funkcjonowanie człowieka w różnych sytuacjach społecznych i rozwiązywania różnych problemów.

Do badania stylów zachowania zaproponowano *Kwestionariusz stylu twórczego zachowania* (STZ) autorstwa A. Strzałeckiego (2003), który zakłada, że twórczość człowieka jest zjawiskiem wielowymiarowym i składa się na nią wiele czynników funkcjonowania ludzkiego umysłu i osobowości. Z tego też względu w kwestionariuszu znalazło się 5 czynników zdefiniowanych jako: aprobata życia, siła ego, samorealizacja, giętkość struktur poznawczych oraz wewnętrzna sterowność. Czynniki te mają na celu odzwierciedlenie zasadniczych wymiarów twórczości.

Wszystkie metody są dobrze opracowane pod względem psychometrycznym, a w szczególności pod względem rzetelności i trafności.

2.3. Wyniki

W przedstawianym badaniu podjęto próbę opisaną jednostki stosującej w swoim życiu transgresję twórczą w zależności od stylów zachowania i przywiązania, a także wskazania różnic w wyróżnionych zmiennych pomiędzy osobami studiującymi i pracującymi w biurach.

Tabela 1. Różnice w poziomach wyróżnionych zmiennych w grupie badanej (N=60) i grupie kontrolnej (N=60)

Nazwa skali/zmiennej	Grupa badana		Grupa kontrolna		t(118)	d Cohen
	M	SD	M	SD		
<i>LiZA</i>						
Transgresja twórcza STZ	21,46	3,62	18,76	4,23	2,65*	0,82
Aprobata życia	22,93	5,65	21,06	4,39	1,42	0,37
Silne ego	28,86	5,76	21,96	4,25	7,25***	1,37
Samorealizacja	30,43	4,62	23,39	4,45	7,28***	1,59
Giętkość poznawcza	36,47	6,45	24,26	5,59	8,07***	2,64
Wewnętrzna sterowność - BMA	28,34	5,33	24,36	6,59	4,54***	0,96
Styl bezpieczny	2,08	1,25	1,83	1,18	1,07	0,22
Styl lękowy	1,25	1,12	1,46	1,32	-0,88	0,11

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; test dwustronny

Otrzymane wyniki, które zamieszczono w tabeli 1, wskazują na to, że badane grupy studentów i nie-studentów różnią się istotnie ze względu na następujące zmienne: transgresja twórcza, silne ego, samorealizacja, giętkość struktur poznawczych i wewnętrzna sterowność. Wszystkie wymienione wymiary są istotnie wyższe w grupie studentów. Nie zanotowano różnic w stylach przywiązania.

Tabela 2. Różnice w poziomach wyróżnionych zmiennych w grupie badanej (N=30) i grupie kontrolnej (N=30) wśród mężczyzn

Nazwa skali/zmiennej	Grupa badana		Grupa kontrolna		t(58)	d Cohen
	M	SD	M	SD		
<i>LiZA</i>						
Transgresja twórcza - STZ	21,68	3,11	18,16	4,28	4,37***	0,95
Aprobata życia	22,24	4,29	20,19	4,55	2,56**	0,68
Silne ego	28,51	4,23	22,43	4,33	5,11***	1,38
Samorealizacja	30,13	6,22	22,91	5,34	4,68***	1,18
Giętkość poznawcza	34,22	8,48	23,06	4,21	6,71***	1,47
Wewnętrzna sterowność - BMA	29,09	5,89	23,96	4,43	3,79***	1,02
Styl bezpieczny	2,11	1,09	1,93	1,21	0,57	0,13
Styl lękowy	0,85	1,01	1,41	1,15	-2,03*	0,49

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; test dwustronny

Otrzymane wyniki, które zamieszczono w tabeli 2, wskazują na to, że badane grupy mężczyzn różnią się istotnie ze względu na następujące zmienne: transgresja twórcza, aprobata życia silne ego, samorealizacja, giętkość struktur poznawczych i wewnętrzna sterowność. Wszystkie wymienione wymiary są istotnie wyższe w grupie studentów. Zanotowano jednak różnicę w lękowym stylu przywiązania, który jest istotnie wyższy w grupie mężczyzn nie-studentów.

Tabela 3. Różnice w poziomach wyróżnionych zmiennych w grupie badanej (N=30) i grupie kontrolnej (N=30) wśród kobiet

Nazwa skali/zmiennej	Grupa badana		Grupa kontrolna		t(58)	d Cohen
	M	SD	M	SD		
<i>LiZA</i>						
Transgresja twórcza - <i>STZ</i>	21,73	3,38	17,91	5,02	3,46***	0,78
Aprobata życia	22,55	4,01	19,83	5,52	2,22*	0,51
Silne ego	28,81	5,98	22,03	4,23	5,05***	1,12
Samorealizacja	31,33	5,82	23,54	4,39	5,61***	1,54
Giętkość poznawcza	37,25	9,88	25,06	5,45	5,81***	1,51
Wewnętrzna sterowność - <i>BMA</i>	28,66	6,78	24,56	4,55	2,69**	0,63
Styl bezpieczny	2,06	1,38	1,76	1,36	0,84	0,34
Styl lękowy	1,73	1,43	1,53	1,18	0,44	0,11

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; test dwustronny

Zaprezentowane wyniki w tabeli 3 wskazują na to, że badane grupy kobiet różnią się istotnie ze względu na następujące zmienne: transgresja twórcza, aprobata życia, silne ego, samorealizacja, giętkość struktur poznawczych i wewnętrzna sterowność. Wszystkie wymienione wymiary są istotnie wyższe w grupie studentów. Nie zanotowano również różnic w stylach przywiązania.

Z pomocą współczynnika korelacji liniowej r -Pearsona ustalono, że poziom transgresji twórczej (tabela 4) wiąże się dodatnio w grupie studentów z: aprobata życia, giętkością struktur poznawczych, samorealizacją, silnym ego, wewnętrzną sterownością oraz bezpiecznym stylem przywiązania. Natomiast w grupie nie-studentów wyniki w stylach zachowania są podobne, a ponadto z transgresją twórczą koreluje ujemnie lękowy styl przywiązania.

Tabela 4. Współczynniki korelacji *r*-Pearsona dla stylów zachowania, stylów przywiązania i transgresji twórczej w grupie kobiet i mężczyzn

Nazwa skali/zmiennej	Grupa badana		M	Grupa kontrolna		M
	M+K	K		M+K	K	
<i>LiZA</i>						
Transgresja twórcza - <i>STZ</i>	1	1	1	1	1	1
Aprobata życia	0,42***	0,57***	0,33*	0,69***	0,69***	0,68***
Silne ego	0,32**	0,43**	0,21	0,52***	0,55***	0,47**
Samorealizacja	0,22*	0,19	0,21	0,48***	0,35*	0,65***
Giętkość poznawcza	0,25*	0,46**	0,06	0,41*	0,55***	0,41*
Wewnętrzna sterowność - <i>BMA</i>	0,13	0,18	0,07	0,38*	0,36*	0,39*
Styl bezpieczny	0,28*	0,21	0,36*	0,31*	0,41*	0,18
Styl lękowy	-0,07	-0,13	-0,09	-0,33*	-0,14	-0,42**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; test jednostronny

3. Dyskusja wyników

Na podstawie przeprowadzonej we wcześniejszej części pracy obliczeń statystycznych, dokonano analizy wyników badanych grup ze względu na mierzone zmienne. Głównym przedmiotem badań było pytanie, które ze stylów przywiązania i stylów zachowania wiążą się z transgresją twórczą. Ponadto chciano sprawdzić, czy istnieją różnice statystyczne w wymienionych zmiennych pomiędzy osobami, które studiowały i osobami, które nie ukończyły studiów.

3.1. Transgresja twórcza i style przywiązania

Pierwsza hipoteza zakładała, że transgresja twórcza powinna współwystępować dodatnio ze stylem bezpiecznym. Analizy teoretyczne i badania wskazywały fakt, że osoby, które dzięki opiekunowi wyrosły w bezpiecznej, ciepłej i otwartej atmosferze przejawiały więcej zachowań twórczych. Między innymi badania przeprowadzone przez Ploę (2008), udowodniły, że styl bezpieczny współwystępuje pozytywnie m.in. ze śmiałością w wyrażaniu swoich przekonań, z tendencją do twórczych i niekonwencjonalnych poszukiwań oraz pewnością siebie. Wymienione wymiary psychologiczne mogły wykazywać pozytywny związek z transgresją twórczą. Dlatego też w przeprowadzonych badaniach próbowano

potwierdzić dodatni związek zachodzący pomiędzy stylem bezpiecznym oraz transgresją twórczą. Wyniki badań potwierdziły oczekiwanie tej korelacji w grupie badanej i kontrolnej, podobnie jak w badaniach Plopy (2008), ale wielkość korelacji w obecnych badaniach była nieco silniejsza. Ponadto potwierdzono, że styl przywiązania bezpieczny umożliwia jednostkom rozwiązywać więcej problemów poznawczych, wyzwalać więcej ciekawości w sytuacjach nowych oraz prawdopodobnie więcej przyswajać wiedzy w roli studenta (Feeney, van Vleet, 2010; Mikulincer, Shaver, Rom 2011).

Również w pierwszej hipotezie badawczej była mowa o ujemnym współwystępowaniu stylu lękowo z transgresją twórczą. Badania potwierdziły taką zależność w grupie kontrolnej. Zatem z tego wyniku można wysnuć wniosek, że styl przywiązania lękowy może odgrywać istotną i negatywną rolę z przekraczaniem swoich granic w twórczości. Potwierdzenie to znajduje się we wcześniejszych badaniach, w których udowodniono, że wzbudzenie stylu lękowego obniża kreatywne rozwiązanie problemu. Lękowy nastrój wywołuje wiele zmartwień i obniża radzenie sobie ze stresem w obliczu pokonywania trudności. Pojawia się również mniej nadziei i optymizmu, co często może utrudniać optymalne funkcjonowanie w sytuacji niepewności i niejednoznaczności przy rozwiązywaniu różnego rodzaju problemów, m.in. poznawczych (Mikulincer, Shaver, Rom, 2011).

Uwzględniając obecne wyniki można stwierdzić, iż style przywiązania (szczególnie bezpieczny, rzadziej lękowy) odgrywają rolę w związku z przekraczaniem granic w twórczości osób objętych badaniem. Dodatkowo ten fakt potwierdza brak różnic (hipoteza trzecia) w stylach przywiązania pomiędzy obiema badanymi grupami. Osoba, która dokonuje zmian w swoim zachowaniu, czy też wykorzystuje przez siebie schematyczne sposoby rozwiązywania problemów może zarazem ujawniać, jakie style przywiązania łączyły go z rodzicami w dzieciństwie. To co jednak było istotne w tym wychowaniu, to stopień przyzwolenia na bycie kimś samodzielnym, poszanowania wewnętrznych przeżyć dziecka oraz wspierania go w różnych odmiennych działaniach. Dlatego warto byłoby przyjrzeć się tej tematyce i przeprowadzić bardziej szczegółowe badania dotyczące środowiska rodzinnego, w którym rozwija się dziecko, a szczególnie w kontekście jego rozwoju poznawczego.

3.2. Transgresja twórcza i style zachowania

Przedstawione badania potwierdziły w dużej części postawioną hipotezę o dodatnim związku pomiędzy stylami zachowania i transgresją twórczą. Można to

wyjaśnić przede wszystkim poprzez fakt, że badane style zachowania mocno dotyczą twórczości. Dlatego też powinny one współwystępować również z transgresją twórczą. Na podstawie otrzymanych danych można stwierdzić, że osoby przejawiające transgresję twórczą prezentowały się korzystnie pod względem wymiarów psychologicznych ważnych dla twórczej działalności. Przeciętny wynik współczynnika korelacji giętkości struktur poznawczych i transgresji pokazuje, jak ważną rolę odgrywa elastyczność myślenia przy przekraczaniu granic własnych możliwości. Na zależność tę wskazały również badania na naukowcach i artystach przeprowadzone przez Strzałeckiego (2003), w których stwierdzono dodatnią korelację giętkości struktur poznawczych z transgresyjnym stylem rozwiązywania problemów. Można więc powiedzieć, że przy przekraczaniu swoich granic twórczości wymagany jest wysoki poziom giętkości procesów myślowych, dzięki którym człowiek jest mało podatny na sztywność myślenia i tym samym łatwiej znajduje adekwatne do sytuacji metody rozwiązywania problemów. Wspomniane badanie szczególnie wyjaśniało wielką różnicę w tym wymiarze psychologicznym pomiędzy obiema grupami na korzyść studentów (hipoteza trzecia), którzy z racji swych zajęć naukowych powinni wykazać się dużą elastycznością w stosowaniu różnorodnych strategii rozwiązywania problemów w sferze symbolicznej.

Wydaje się, że wnioski wysnute przez Strzałeckiego (2003) są zasadne. Na ich podstawie stwierdził, że złożoność poznawcza problemów do rozwiązania prawdopodobnie uaktywnia zmienność myślenia osoby, co objawia się podwyższonym poziomem giętkości procesów poznawczych.

Potwierdził się też fakt, że istnieje przeciętny związek transgresji twórczej z samorealizacją. Jak wskazuje sama nazwa tego wymiaru psychologicznego osoba, która chce realizować swoje nowe cele powinna być otwarta i korzystać z nowych i efektywnych rozwiązań. Potwierdziły dodatkowo ten fakt wyniki różnic w tym wymiarze psychologicznym na korzyść studentów (hipoteza trzecia). Osoba, która chce siebie realizować musi posiadać do tego dużą motywację – najczęściej wewnętrzną, ponieważ samorozwój związany jest z wyznaczaniem sobie ambitnych celów i dążeniem do nich z mocnym przekonaniem o możliwości ich osiągnięcia. Można więc tutaj dodatkowo stwierdzić, że transgresja ma silny związek z motywacją wewnętrzną. Jednak wymaga to oddzielnych badań.

Otrzymane wyniki nie potwierdziły jednak badania Strzałeckiego (2003), który zaobserwował, że styl transgresyjny był dobrze wyjaśniony za pomocą aprobaty życia w grupie osób z wykształceniem wyższym. Oznaczało to, że osoby takie funkcjonują z dużym poziomem energii i rozmachem działania, oraz

znajdowania wielu rozwiązań sytuacji problemowych. Natomiast w grupie osób z wykształceniem podstawowym dominowała przy transgresji samorealizacja, co interpretowane było jako oznaka ambicji w rozwiązywaniu różnych problemów.

Najsilniejszy (wysoki i przeciętny) istotny związek z transgresją twórczą wykazały aprobata życia, szczególnie w grupie kontrolnej. Właściwości te wskazują na to, że osoba przekraczająca swoje granice w twórczym działaniu idzie przez życie z ufnością w swoje możliwości, wierzy w swój sukces i potrafi nie zrażać się trudnościami. Ponadto nie boi się wyrażać swoich poglądów i racji. Jest zatem, wolna od zbędnych ograniczeń i dzięki temu może stale próbować nowych rozwiązań, a tym samym stosując transgresję. Niemniej jednak różnice w tym wymiarze psychologicznym pomiędzy obiema grupami nie były istotnie statystycznie, co nie potwierdza hipotezy trzeciej.

Wysoki i przeciętny związek z transgresją twórczą wykazała zmienna silne ego. Chociaż trzeba zaznaczyć, że stabilność emocjonalna odgrywa niejednoznaczną rolę w twórczości, jak pozostałe czynniki. Często się zdarza, że osoby twórcze wydają się być osobami labilnymi, bo przeżywają ambiwalentne uczucia wobec rozwiązywanych problemów i czasami nie potrafią przewyciężyć sytuacji stresowych. Niemniej jednak, stworzenie nowego dzieła zawdzięczają tym negatywnym emocjom, które stanowią pewnego rodzaju stymulator twórczy (Joy 2008). Jednak wydaje się, że częściej stabilność emocjonalna jest pożądaną właściwością przy poszukiwaniu nowych rozwiązań - chociażby wśród naukowców, którzy często muszą podejmować nowe wyzwania mimo wcześniejszych niepowodzeń badawczych. Podobnie może być wśród studentów, od których wymaga się stałości działania mimo spotykanych trudności i oczekuje samodzielności w rozwiązywaniu problemów. Dodatkowo wskazuje na takie zjawisko wysoki poziom tej zmiennej wśród studentów w porównaniu do osób pracujących.

Reasumując w badanych grupach wszystkie style zachowania (oprócz wewnętrznej sterowności) miały związek z transgresją twórczą na poziomie słabym, przeciętnym i wysokim.

Otrzymane tutaj wyniki dotyczące stylów zachowania (hipoteza trzecia) znajdują potwierdzenie w badaniach dotyczących osób twórczych (studenci), którzy ujawniają wytrwałość, przedsiębiorczość, samodzielność i niezależność. Ponadto zauważono, że rodzice tych osób prezentowały optymizm, wsparcie, niski poziom kontroli rodzicielskiej i zachęcały swoje dzieci do poznawania otaczającej rzeczywistości (Łączyk, 2009).

Ponadto zaprezentowane tutaj wyniki zbieżne były częściowo z badaniami empirycznymi w grupie konsultantów i bibliotekarzy, u których stwierdzono, że transgresja twórcza współwystępowała dodatnio z giętkością struktur poznawczych i siłą ego (Świdarska 2010).

Uzyskane wyniki dotyczące transgresji twórczej były częściowo zgodne z wynikami Studenskiego (2006), który scharakteryzował pod względem psychologicznym osoby transgresyjne. Jednostki takie były odporne na stres, miały silną potrzebę osiągnięć i wysoki poziom aspiracji. Preferowały ryzyko fizyczne i społeczne. Poza tym można było ich opisać jako osoby ekstrawertyczne, które lubiły wyzwania, zmiany i realizowały praktyczne cele.

Umiejscawiając powyżej przedstawiony rodzaj transgresji twórczej w teorii psychotransgresjonizmu J. Kozieleckiego (2001) można powiedzieć, że zachodzi tutaj transgresja intelektualna, która pozwala jednostce odkrywać nowe zjawiska lub rozwiązywać wiele problemów z różnych dziedzin wiedzy. Stanowi ona również podstawę wdrażania innowacyjnych pomysłów w różnych obszarach życia, które interesują daną jednostkę. Autor psychotransgresjonizmu nazywa zresztą ten rodzaj zachowań jako działania innowacyjne lub transgresje twórcze, a Nosal (1986) nazywał transgresją poznawalności. Wspomniane zachowania związane są z twórczym i nowatorskim podejściem osoby do problemów dotychczas nierozwiązanych w różnych obszarach ludzkiej działalności. Ten rodzaj działań służy również jednostce do odkrywania nowych wartości w sferze osobistej, ale przede wszystkim odnajdywania nowych wartości dla innych osób. Z tego powodu ten rodzaj transgresji może być nazywany również jako historyczny, ponieważ jednostka dokonała pewnych odkryć w jakiejś dziedzinie wiedzy na skalę dotychczas nieznaną. W ten sposób taka osoba zapisała się w historii jako pierwsza, która przekroczyła granice dotychczas niepoznawalne.

Wspomniano powyżej, że w transgresji twórczej zachodzi przede wszystkim przekraczanie możliwości na poziomie poszukiwania nowych rozwiązań w różnych dziedzinach życia, ale zachodzi również tutaj przekraczanie możliwości w sferze prywatnej. Taki rodzaj zachowań J. Kozielecki (2001) nazywa transgresją osobistą, która stanowi jeden z głównych składników jego koncepcji i występuje we wszystkich rodzajach przekraczania własnych możliwości. W transgresji osobistej mają pojawić się zupełnie nowe, dotychczas nieznanne możliwości indywidualnego funkcjonowania jednostki przy wprowadzaniu zmian w jakiejś sferze, w tym wypadku przy transgresji twórczej lub symbolicznej. Wspomniane zmiany mają być

przede wszystkim ważne i wartościowe z punktu widzenia danej osoby, a także służące jej lepszemu funkcjonowaniu. Zmiany takie mają również na nowo kształtować osobowość takiej jednostki lub przynajmniej korygować jej jakieś zachowanie w kierunku pozytywnym. Wydaje się więc, że poszukiwanie nowych rozwiązań w różnych sferach ludzkiego życia poprzedzone musi być również nowym sposobem funkcjonowania jednostki w sferze psychologicznej.

Na przykładzie transgresji twórczej można zauważyć, że zachodzi tutaj również transgresja konstruktywna. W tego rodzaju transgresji mają pojawić się nie tylko nowe, dotychczas nieznanne możliwości indywidualnego funkcjonowania jednostki. Mają pojawić się nie tylko nowe pomysły rozwiązań w danej dziedzinie ludzkiej działalności. Ale przede wszystkim nowe wytwory ludzkiej myśli i działania mają spowodować pozytywne skutki dla funkcjonowania jednostki lub grupy osób. Wprowadzane nowatorskie zmiany w jakiejś sferze ludzkiego życia mają być przede wszystkim ważne i wartościowe z punktu widzenia danej osoby, ale również w takim samym stopniu mają być ważne i wartościowe z punktu widzenia innej osoby lub różnych grup społecznych. Owe zmiany mają przyczynić się do możliwie wszechstronnego i pozytywnego rozwoju jednostki lub społeczeństwa pod różnymi względami.

Trzeba mieć na względzie również fakt – potraktujmy to jako pewne ograniczenie tych badań – że nie mamy innych, obiektywnych kryteriów stosowania przez uczestników badań transgresji twórczej w swoim życiu. Dlatego też można odnieść otrzymane wyniki nt. twórczej transgresji do teoretycznej propozycji E. Nęcki (2001) dotyczącej poziomów ludzkiej twórczości. Na jej podstawie można zakwalifikować transgresję twórczą prezentowaną w tych badaniach do poziomu twórczości skryzalizowanej, która powinna mieć szerokie zastosowanie o osób studiujących. Główne składniki tego poziomu twórczości to zmiana reprezentacji problemu, dostrzeganie problemów (celów) i myślenie krytyczne. Na poziomie tym dochodzi do wyboru celów aktywności twórczej, które są wartościowe głównie na poziomie osobistym i wspomagane są pewnymi sferami osobowości. Główną rolę mogą odgrywać tutaj takie sfery osobowości, jak zdolność do rozwiązywania określonej klasy problemów lub dążenie do określonych celów. Konieczne są tutaj również umiejętności analizy i syntezy, które umożliwiają zrozumienie tego problemu, a także uwzględnienie kontekstu wcześniej nabytej wiedzy w swojej dziedzinie.

Bibliografia:

- Amabile, T. M. (1983). The social psychology of creativity: A componential conceptualization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 357-376.
- Ames, M. E., Pratt, M. W., Pancer, S. M., Wintre, M. G., Polivy, J., Birnie-Lefcovitch, S., Adams, G. (2011). The moderating effects of attachment style on students' experience of a transition to university group facilitation program. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 43, 1-12.
- Bandura, A., Caprara, G. V., Regalia C. (2001). Sociocognitive self-regulatory mechanisms governing transgressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, 125-135.
- Bartholomew, K., Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2, 226-244.
- Batey, M., Furnham, M. (2006). Creativity, intelligence, and personality: A critical review of the scattered literature. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 4, 355-429.
- Bruner, J. S. (1978). *Poza dostarczone informacje*. Warszawa: PWN.
- Bowlby, J. (2007). *Przywiązanie*. Warszawa: PWN.
- Dąbrowski, K. (1979). *Dezintegracja pozytywna*. Warszawa: PIW.
- Eysenck, H. J. (1993). Creativity and personality: Suggestions for a theory. *Psychological Inquiry*, 4, 147-178.
- Feeney, B. C., Van Vleet, M. (2010). Growing through attachment: The interplay of attachment and exploration in adulthood. *Journal of Social and Personal Relationships*, 27, 226-234.
- Feist, G. J. (1998). A meta-analysis of the impact of personality on scientific and artistic creativity. *Personality and Social Psychological Review*, 2, 290-309.
- Fromm, E. (1996). *Zdrowe społeczeństwo*. Warszawa: PIW.
- Joy, S. P. (2008). Personality and creativity in art an writing: Innovation, motivation, psychoticism and (male)adjustment. *Creativity Research Journal*, 3, 262-277.
- Karwowski, M. (2009). *Zgłębianie kreatywności*. Warszawa: APS.
- Kim, K. H., Shim, J. Y., Hull, M. (2009). Korean concepts of giftedness and the self-perceived characteristics of students selected for gifted programs. *Psychology of Aesthetics, Creativity and the Arts*, 3, 104-111.
- Kozielecki, J. (2009). Psychotransgresjonizm – zarys nowego paradygmatu, (w:) J. Kozielecki (red.), *Nowe idee w psychologii*, (s. 330-348). Gdańsk: GWP.
- Kozielecki, J. (2004). *Spółeczeństwo transgresyjne. Szansa i ryzyko*. Warszawa: Żak.

- Kozielecki, J. (2002). Teoria czynności a psychotransgresjonizm, (w:) I. Kurcz, D. Kądziałowa (red.), *Psychologia czynności*, (s. 20-33). Warszawa: Scholar.
- Kozielecki, J. (2001). *Psychotransgresjonizm*. Warszawa: Żak.
- Kozielecki, J. (1987). *Koncepcja transgresyjna człowieka*. Warszawa: PWN.
- Kozielecki, J. (1983). Działania transgresyjne: przekraczanie granic samego siebie. *Przegląd Psychologiczny*, 3, 505-517.
- Ledzińska, M. (2004). W poszukiwaniu powiązań między inteligencją i osobowością, (w:) A. E. Sękowski (red.), *Psychologia zdolności*, (s. 15-29). Warszawa: PWN.
- Łączyk, M. (2009). Środowisko wychowawcze a osobowość twórcza – diagnoza uwarunkowań postaw twórczych studentów na podstawie badań własnych, (w:) S. Popek, R.E. Bernacka, A. M. Zawadzka (red.), *Psychologia twórczości* (193-205). Lublin: UMCS.
- Makel, M. C. (2009). Help us creativity researches, you're our only hope. *Psychology of Aesthetics, Creativity and the Arts*, 3, 38-42.
- Marszał, M. (2015). *Mentalizacja w kontekście przywiązania*. Warszawa: Difin.
- Maslow, A. H. (1986). *W stronę psychologii istnienia*. Warszawa: PAX.
- Mikulincer, M., Shaver, P. R., Rom, E. (2011). The effects of implicit and explicit security priming on creative problem solving. *Cognition and Emotion*, 25, 519-531.
- Müller, A. (1929). Kunstfehler in der Beratungstechnik (Technical errors in child training advice). *Internationale Zeitschrift für Individual Psychologie*, 7, 204-206.
- Nęcka, E. (2001). *Psychologia twórczości*. Gdańsk: GWP.
- Nosal, C. S. (1986). Mózg, prawdopodobieństwo i transgresja. *Studia Filozoficzne*, 3, 17-27.
- Nowak, A. (2010). *Transgresja twórcza i zachowania ochronne a style zachowania i style przywiązania wobec partnera wśród kobiet*. Niepublikowana praca magisterska pod kierunkiem S. Ślaskiego.
- Piaget, J. (2006). *Jak sobie dziecko wyobraża świat*. Warszawa: PWN.
- Płopa, M. (2008). *Kwestionariusz Stylów Przywiązaniowych – Podręcznik*. Warszawa: VIZJA PRESS & IT.
- Popek, S. (2003). *Człowiek jako jednostka twórcza*. Lublin: UMCS.
- Prabhu, V., Sutton, C., Sauser, W. (2008). Creativity and certain personality traits: Understanding the mediating effect of intrinsic motivation. *Creativity Research Journal*, 1, 53-66.
- Pufal-Struzik, I. (2006). *Podmiotowe i społeczne warunki twórczej aktywności artystów*. Kielce: Wszechnica Świętokrzyska.

- Sękowski, A. E. (2009). Wybitne zdolności – wyjątkowość czy codzienność? *Czasopismo Psychologiczne*, 2, s. 267-276.
- Stasiakiewicz, M. (2004). Proces twórczy jako zdobywanie kompetencji działania, (w:) S. Popek (red.), *Twórczość w teorii i praktyce*, (s. 169-178). Lublin: UMCS.
- Strzałecki, A. (2003). *Psychologia twórczości. Między tradycją a ponowoczesnością*. Warszawa: UKSW.
- Strzałecki, A. (1996). Styl twórczego zachowania: model ogólny i jego zastosowania. *Studia z Psychologii*, 7, 159-182.
- Strzałecki, (1989). *Twórczość a style rozwiązywania problemów praktycznych. Ujęcie prakseologiczne*. Wrocław: Ossolineum.
- Studenski, R. (2006). Skłonność do ryzyka a zachowania transgresyjne, (w:) M. Goszczyńska, R. Studenski (red.), *Psychologia zachowań ryzykownych*. Warszawa: Żak.
- Ślaski, S. (2017). Style przywiązania do partnera i przyjaciół a cechy osobowości u kobiet współzależnych. *Polskie Forum Psychologiczne*, w recenzji.
- Ślaski, S., Jastrzębski, J. (2014). The Bartholomew Measure of Attachment (BMA). *Niepublikowany maszynopis*.
- Ślaski, S. (2012). *Motywacyjno-osobowościowe wyznaczniki zachowań transgresyjnych i ochronnych*. Warszawa: UKSW.
- Ślaski, S. (2010). Zachowania transgresyjne – próba psychologicznego pomiaru. *Przegląd Psychologiczny*, 53, s. 401-416.
- Świdarska, J. (2010). *Właściwości psychometryczne testu LiZA badającego rodzaje zachowań transgresyjnych*. Niepublikowana praca magisterska przygotowana pod kierunkiem prof. E. Aranowskiej.
- Tryjarska, B. (2012). Style przywiązania partnerów a tworzenie bliskich związków w dorosłości, (w:) B. Tryjarska (red.), *Bliskość w rodzinie: więzi w dzieciństwie a zaburzenia w dorosłości*, (s. 185-217). Warszawa: Scholar.